

Izvorni znanstveni rad
UDK 311(100)(091)
311(497.5)(091)
DOI: 10.21857/m16wjc6479
Primljeno: 7.10.2017.
Prihvaćeno: 17.1.2018.

MEĐUNARODNI STATISTIČKI KONGRES (1853-1876) I SUVREMENE RECEPCIJE U HRVATSKOJ*

NIKOLA TOMAŠEGOVIĆ

SAŽETAK: U radu se problematizacijom određenih aspekata strukture i djelatnosti Međunarodnog statističkog kongresa (1853-1876) pokušava ukazati na mogućnosti koje otvara istraživanje ovakvog, u historiografiji zanemarenog fenomena. Prvi problemski sklop odnosi se na aporije u radu Kongresa koje su proistjecale iz napetosti između prosvjetiteljskih ideala Kongresa i promijenjene političke i društvene situacije u drugoj polovici 19. stoljeća, dok se drugi problemski sklop tiče rasprava i kontroverzi oko statističkog definiranja pojma nacionalnosti s obzirom na kategoriju jezika te popisne provedbe statistike nacionalnosti. Naposljetku se prikazuju konkretne reference i recepcije djelatnosti Kongresa među hrvatskim statističarima druge polovice 19. stoljeća.

Ključne riječi: statistika, Međunarodni statistički kongres, prosvjetiteljstvo, statistika nacionalnosti, transferi znanja, recepcije znanja

Keywords: statistics, International Statistical Congress, Enlightenment, nationality statistics, knowledge transfers, knowledge receptions

* Rad je nastao u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost *Tranzicija hrvatskih elita iz Habsburške Monarhije u jugoslavensku državu* (br. 5974) voditeljice Iskre Iveljić

Što je bio Međunarodni statistički kongres?

“Kongresi su dakle ostavili tragove svojeg blagotvornog djelovanja i ti su tragovi toliko duboko utisnuti da ih čak ni najgorčeniiji protivnici ovih međunarodnih institucija ne uspijevaju izbrisati.”

F. X. von Neumann Spallart, 1886.¹

Međunarodni statistički kongres dosad nije bio predmet istraživanja domaće historiografije. Moglo bi se čak reći da je za većinu istraživača, osim za najuži krug stručnjaka iz područja historijske demografije i historije statistike, odnosno u širem smislu historije znanosti, to sasvim nepoznat povijesni fenomen. Takvu konstataciju ne treba shvatiti kao osudu ili indikator poraznog stanja. Historiografija se općenito nije ozbiljnije pozabavila ovom problematikom. Koliko je meni poznato, ne postoji nijedna monografija koja bi se bavila isključivo djelovanjem Međunarodnog statističkog kongresa. Razlozi su za to brojni, ali ovdje mogu istaknuti dva koja su po mojem sudu najznačajnija. Prije svega, sam povijesni razvoj statistike uvjetovao je ovakvu recepciju rada jednog nadnacionalnog ili internacionalnog tijela. Stapajući se s nastajućom državnom birokracijom u drugoj polovici 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, statistika se sve više počela određivati kao službena nacionalna statistika. To je nadalje uvjetovalo da se i pisanje historije statistike primarno odvijalo kao kronika uspostave i razvoja nacionalnih statističkih službi, izbacujući tako iz fokusa internacionalne transfere, nadnacionalna tijela te regionalne i svjetske trendove razvoja. S druge strane, disciplinarna historija statistike, koja povijest njenog razvoja prikazuje u uskim i normativnim okvirima modernog razumijevanja znanstvene discipline, period u kojem je djelovao Međunarodni statistički kongres označila je predznanstvenim za tu disciplinu, gubeći ga tako također iz svojeg vidokruga.² Ipak, s obzirom na to da je u posljednje vrijeme izražen interes za transnacionalne i globalne teme koje prati kritika zatvorenosti historiografije u nacionalne okvire te s obzirom na kritički odmak historije znanosti

¹ Franz-Xaver von Neumann Spallart, *La fondation de l'Institut International de Statistique, Aperçu historique*. Rim: Botta, 1886: 8, prema Éric Brian, »Y a-t-il un objet Congrès? Le cas du Congrès international de statistique (1853-1876)«. *Mil neuf cent 7* (1989): 11.

² O kritici disciplinarnog pristupa u historiji statistike vidi: Michael Donnelly, »From Political Arithmetic to Social Statistics: How Some Nineteenth-Century Roots of the Social Sciences Were Implanted.«, u: *The Rise of the Social Sciences and the Formation of Modernity: Conceptual Change in Context, 1750-1850*, ur. Johan Heilbron, Lars Magnusson i Björn Wittrock. Dordrecht: Springer, 1998: 225-241.

spram disciplinarnih znanstvenih okvira, Međunarodni statistički kongres mogao bi postati fenomen značajan za historiografiju.

Sama ideja međunarodnih znanstvenih kongresa ima prosvjetiteljske korijene. Međunarodni su kongresi predstavljali mjesta na kojima se ozbiljuje *république des lettres* kao pokretna snaga progressa nezavisna od državnih vlasti čiji su partikularni interesi (sa stajališta čovječanstva) opasni po daljnji razvoj znanja. U tom odstojanju spram svake interesne partikularnosti treba shvatiti i Condorcetov zahtjev za uspostavom univerzalnog znanstvenog jezika: "Možda bi danas bilo korisno uspostaviti jedan pisani jezik koji bi bio rezerviran isključivo za znanost [...] a koji bi razumjeli ljudi svih zemalja i koji bi se prevodio na sve jezike, ne kvareći se poput njih pri prelasku u uobičajenu upotrebu."³ Condorcet pretpostavlja postojanje prosvijećene vlade koja koristi i potiče znanost, ali se ne miješa u nju i ne nameće joj ciljeve.

Upravo u tom duhu, ali pod izmijenjenim okolnostima, Adolphe Quetelet inicira osnivanje Međunarodnog statističkog kongresa. Ideja za Kongres rodila se na Svjetskoj izložbi u Londonu 1851. godine, potaknuta u velikoj mjeri problemom nesumjerljivosti raznih iznesenih informacija zbog različitosti jezika, mjernih sustava i kategorija.⁴ Njegov zahtjev za unifikacijom i standardizacijom statističkih metoda i kategorija predstavljao je reiteraciju ideje o univerzalnog jeziku znanosti koji transcendirira državne granice. Situacija je, međutim, bila posve različita od one prije šezdeset godina kada je Condorcet osmišljavao svoju znanstvenu utopiju. Statistika je, kao i ostale znanosti, kroz institucionalizaciju već došla pod okrilje države. Znanje i *know-how* akumulirali su se u akademijama, statističkim uredima i na sveučilištima. U tom smislu, Quetelet će ideju Međunarodnog statističkog kongresa zasnovati na iskustvima modernog belgijskog statističkog ureda, na francuskim, britanskim i njemačkim akademskim i stručnim tradicijama, osmišljavajući koncept koji će kombinirati državnu, birokratsku moć i znanstvenu volju usmjerenu prema napretku.⁵ Condorcetova utopija kozmopolitkog učenjaka zamijenjena je

³ Nicolas de Condorcet, »Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog duha.«, u: *O napretku, o izborima i drugi spisi*, ur. Rade Kalanj i Radule Knežević. Zagreb: Politička kultura, 2001: 33.

⁴ Samuel Brown, »Report of the Proceedings at the Statistical Congress, held at Brussels, 19th to 22nd September, 1853.« *The Assurance Magazine and Journal of the Institute of Actuaries* 4/2 (1854): 105.

⁵ Éric Brian, »Transactions statistiques au XIXe siècle [Mouvements internationaux de capitaux symboliques].« *Actes de la recherche en sciences sociales* 145 (2002): 37.

stručnjakom koji svoje znanje stavlja u službu svoje države te koji na kongrese i svjetske izložbe putuje s nacionalnim putovnicama i nastupa u ime svoje nacije.⁶

Održano je sveukupno devet zasjedanja Međunarodnog statističkog kongresa: 1853. u Bruxellesu, 1855. u Parizu, 1857. u Beču, 1860. u Londonu, 1863. u Berlinu, 1867. u Firenci, 1869. u Haagu, 1872. u St. Petersburgu i 1876. godine u Budimpešti. Planirano deseto zasjedanje nije se nikada dogodilo zbog razmirica i organizacijskih problema. Iako se može činiti kao da se ne radi o značajnom broju sastanaka, Međunarodni statistički kongres imao je golem utjecaj na formiranje i djelovanje drugih tijela i organizacija iste vrste. Između 1850. i 1874. godine broj međunarodnih kongresa u četverogodišnjim intervalima nije prelazio osamdeset, dok se prije prvog zasjedanja Međunarodnog statističkog kongresa općenito održao tek 31 međunarodni kongres.⁷ Između 1875. i 1879. godine broj raste na 156, a krajem stoljeća već se približava četveroznamenkastim vrijednostima.⁸ Naravno da se takva ekspanzija ne može pripisati isključivo utjecaju Međunarodnog statističkog kongresa, ali činjenica je da je on bio golem. O tome govore i sljedeće brojke. Tijekom postojanja Kongresa (1853-1876), 4.470 različitih osoba sudjelovalo je u njegovom radu, iako ih je samo 390 upisano na najmanje dva zasjedanja (što govori o stvaranju međunarodne znanstvene elite te o dinamici rada Kongresa koja je počivala na masovnoj mobilizaciji znanstvenog, javnog i birokratskog kadra u zemlji domaćinu određenog zasjedanja).⁹ Među njima nisu bili samo statističari, već i stručnjaci iz drugih područja (medicine, sustava osiguranja, matematike, ekonomije itd.), ali i gospodarstvenici (npr. vlasnici željezničkih kompanija) te novinari koji su pratili događanja na Kongresu.¹⁰ Osim toga, i produkcija je Kongresa poprimila enormne razmjere. Samo su popratne publikacije brojale stotine stranica: 1853. godine 260, od 1855. do 1860. godine oko 600, 1869. godine već 1.000, a na posljednjem zasjedanju u Budimpešti 1876. godine impozantnih 2.760 stranica.¹¹ Takva produkcija znanja morala je nedvojbeno imati golem utjecaj na razvoj statistike kao discipline, ali on nažalost nije dovoljno istražen.

⁶ É. Brian, »Transactions statistiques«: 39.

⁷ É. Brian, »Y a-t-il un objet Congrès?«: 12.

⁸ É. Brian, »Transactions statistiques«: 38.

⁹ É. Brian, »Transactions statistiques«: 40.

¹⁰ Éric Brian, »États des populations et populations d'États: La mondialisation des critères démographiques pendant la seconde moitié du XIXe siècle.« *Régimes démographiques et territoires: les frontières en question* 9 (2000): 10-11.

¹¹ É. Brian, »Transactions statistiques«: 41.

Koncept Kongresa bio je takav da su na njemu sudjelovali službeni predstavnici vladinih, prije svega statističkih službi te pozvani eminentni stručnjaci iz područja. To je bilo u skladu s prevladavajućim lajtmotivom tog razdoblja koji je naglašavao potrebu uske veze “uprave i znanosti”. Kongres je radio u sekcijama koje su svoje zaključke iznosile pred plenarnu skupštinu na izglasavanje, a koji bi time poprimili oblik rezolucija. Očekivalo se da će vlade prihvaćati te rezolucije i raditi u skladu s njima baš zbog prisutnosti službenih delegata na samom Kongresu. Nakon zasjedanja u St. Petersburgu uvedena je institucija Trajne komisije koja je trebala djelovati između zasjedanja Kongresa i truditi se oko provođenja njegovih rezolucija te organiziranja idućih zasjedanja.¹² Kao glavni problem Kongresa, međutim, pojavljuje se upravo odnos spram države i njezine birokracije. Vlade i birokracije nisu se pokazale toliko spremne usvajati rezolucije Kongresa. Za mnoge je takav pristup Kongresa značio zadiranje u državni suverenitet i nametanje mjera “izvana”, pri čemu se to uvijek moglo protumačiti kao prikriveno djelovanje jedne sile na drugu. U tom je smislu posebno istupalo Njemačko Carstvo kao mlada imperijalna sila u procesu nacionalnog konsolidiranja, ali je i Rusko Carstvo iz političkih razloga odbilo sudjelovati već na prvom zasjedanju Kongresa.¹³

Francusko-pruski rat i bismarckovski imperijalizam tako su samo dokrajčili ono što je već u samom svojem konceptu bilo problematično i što se osjećalo u cijelom razdoblju djelovanja Kongresa, možda uz iznimku prvog zasjedanja u Bruxellesu na kojem je još prevladavao početni entuzijazam. Nakon višegodišnje pauze, koncept međunarodne statistike doživio je transformaciju koja je odstranila unutrašnje kontradikcije ustroja Kongresa i funkcionalno prilagodila ulogu statistike njenom stvarnom položaju unutar države i državne birokracije. Na jubileju Londonskog statističkog društva 1884. godine predloženo je osnivanje Međunarodnog statističkog instituta što se i dogodilo, također u Londonu, iduće godine. Inicijativa je došla iz znanstvenih krugova te je Institut imao mnogo skromnije razmjere i ambicije. U njegov se rad ponovno uključila i Njemačka zbog njegovog sasvim “znanstvenog” karaktera.¹⁴

¹² F. X. von Neumann-Spallart, »Résumé of the Results of the International Statistical Congresses and Sketch of Proposed Plan of an International Statistical Association.« *Journal of the Statistical Society of London*, Jubilee Volume (1885): 297.

¹³ Éric Brian, »Statistique administrative et internationalisme statistique pendant la seconde moitié du XIXe siècle.« *Histoire & Mesure* 4/3-4 (1989): 215-216.

¹⁴ R. A. Horváth, »Le Concept de Statistique Internationale et son Evolution Historique.« *International Statistical Review/Revue Internationale de Statistique* 40/3 (1972): 290.

Njegovi savjeti upućeni vladama bili su posve dobrovoljne naravi, a rad njegovih članova na području promicanja statističke uniformnosti i komparabilnosti bio je popularizacijski. Ciljevi su međunarodne statistike ostali dakle isti, ali njezina su se sredstva i metode promijenili. Prosvjetiteljski ideal političkog kozmopolitskog programa u statistici je odbačen i ona je sada posve shvaćena kao ukalupljena u aparate i birokracije nacionalnih država.

Moja namjera u poglavljima koja slijede nije pružiti cjelokupnu obradu fenomena Međunarodnog statističkog kongresa, što bi s obzirom na njegove razmjere uostalom bilo i nemoguće čak u nacrtanom obliku. Ono što želim jest kroz bavljenje određenim problemima koji su zanimljivi s obzirom na suvremene historiografske trendove i rasprave ukazati na mogućnosti koje otvara istraživanje jednog ovakvog fenomena. Prije svega, proučavanje djelatnosti Međunarodnog statističkog kongresa može dati značajan prilog transnacionalnim pristupima, ali i kritici njihove eventualne pretjeranosti. Problemi kojima se Kongres bavio i koji su ga mučili ukazuju na važnost koncepta nacionalnosti za modernu europsku povijest koja se nikad ne smije ispustiti iz vida. Osim toga, historija Kongresa također predstavlja izazov tradicionalnoj disciplinarnoj historiji znanosti koja s jedne strane gubi iz vida "izvanznanstvene", društvene i političke čimbenike koji su utjecali na formiranje znanstvenih praksi i disciplina, a s druge, pogotovo kad je riječ o historiji statistike, zatvara svoje prikaze u granice nacionalnih razvoja, gubeći pritom iz vida važne i ponekad ključne elemente internacionalne i transnacionalne razmjene. Kako bih ilustrirao mogućnosti istraživanja koje o svim ovim temama pruža bavljenje fenomenom Međunarodnog statističkog kongresa (ali i fenomenom međunarodnih kongresa općenito), uz općeniti prikaz nekih tendencija i rasprava u radu Kongresa prikazat ću i konkretne reference i recepcije djelatnosti ovog tijela među hrvatskim statističarima druge polovice 19. stoljeća koji su koristili znanja i koncepcije generirane na Kongresu kako bi osnažili svoje partikularne znanstvene, ali i političke pozicije.

Prosvjetiteljske aporije

Najnaglašeniji cilj cjelokupnog rada Međunarodnog statističkog kongresa, kao i proklamirani razlog njegovog osnivanja, bilo je ostvarenje neophodnih uvjeta za oživotvorenje koncepta međunarodne statistike. Taj je koncept u svojoj

suštini značio međunarodnu statističku komparaciju.¹⁵ Njegova svrha, dakle, nije bila uspostava nekog transnacionalnog statističkog tijela koje bi predstavljalo zajednicu eksperata posve neovisnu o njihovoj nacionalnoj pripadnosti. Kako i sam naziv Kongresa kaže, njegov princip rada i organizacije nije bio transnacionalan nego *internacionalan*. Njegovi glavni sudionici doista su bili eksperti, ali su ujedno bili i predstavnici svojih (nacionalnih) država. Promatrajući razvoj statistike u 19. stoljeću, situacija nije ni mogla biti drugačija. Još od vremena vladavine Napoleona intenzivira se simbioza statistike i države koja u ovom ili onom obliku zapravo postoji od samih začetaka statistike. Zajtjevi upravljanja modernom državom činili su statističko znanje neophodnim za administriranje teritorija i stanovništva, dok je nabujala, organizirana i centralizirana državna birokratska mreža predstavljala idealan instrument za sakupljanje sve širih skupova informacija o stanovništvu, kao i o raznim društvenim i prirodnim događajima, koji su činili nužnu osnovicu statistike, tada primarno shvaćene kao samostalne znanosti o društvu (i/ili državi). Tu su integraciju države i statističkog znanja u najboljem smislu predstavljali državni statistički uredi koji su u prvoj polovici 19. stoljeća procvatili po Zapadnoj Europi.¹⁶ Upravo su oni dali ljude koji su činili okosnicu rada Međunarodnog statističkog kongresa. Karakter tog odnosa države i statistike dobro je uočio izvjestitelj *Narodnih novina* koji već 1857. godine, nekoliko tjedana prije zasjedanja Kongresa u Beču, piše:

“Ove skupštine su plod našega vremena; one se nebi bile mogle oživotvoriti pred deset, pred dvadeset godinah, jer nebi imale bile zemljišta k tomu. Istina, bilo je sastanakah već od niekad, kamo su vlade pošiljale poslanike da se slože u obziru političkih i upravnih svèrhah, kao što su se s druge strane učeni ljudi izmienice sada

¹⁵ Tendencije spram međunarodne statističke komparacije izražavale su šire potrebe koje je nametao globalni sustav liberalnog kapitalizma. Još prije potpune kapitalističke transformacije feudalne države, statistika je bila moćno oruđe u rukama buržoazije koje je u velikoj mjeri pridonijelo procesu prvobitne akumulacije kapitala. Ona je omogućavala znanje o tržištima, a međunarodna trgovina bila je jedan od glavnih izvora prvobitne akumulacije. Osim toga, taj je razvoj usko vezan s općenitim društvenim i političkim procesima u Europi nakon 1815. godine te uvođenja sustava europske ravnoteže moći koji je počivao na politici javnosti, pri čemu je starije poimanje statistike kao *arcana imperii*, tajnog znanja o državi pridržanog isključivo za monarha i njegov uži krug, zamijenjeno javnom međunarodnom statistikom. Vidi: R. A. Horváth, »Le Concept de Statistique Internationale«: 281.

¹⁶ S razvojem državnih statističkih službi sveučilišta sve više gube na značaju kao mjesta produkcije korpusa relevantnog statističkog znanja i *know-howa* te njihovo mjesto sve više zauzimaju upravo državni statistički uredi i organi. Vidi: É. Brian, »Statistique administrative«: 213.

tu sada onde od vremena do vremena sakupljali za promicanje naukah. No izraz je novoprobudjene potrebe, da vlade odredjuju članove uprave, da se sa zastupnicima znanosti posavietuju o savèršivanju štatistike osobito upravne. Ova potreba, što se uprav sada počimlje javljat, bila je proizvedena osviedočenjem, da dobra i izobražena uprava nemože biti bez pripomoći štatistike i da ova posljednja za neposrednu svèrhu svoga praktičnoga upotrebljenja treba da se izобрази najužim stapljanjem znanosti s upravom.”¹⁷

Pa ipak, od samog početka i tijekom cijelog rada Kongresa u njemu je vidljiva stanovita napetost između prosvjetiteljskog, condorcetovskog ideala nezavisne znanosti i stvarnog stanja fundamentalne uloge (nacionalnih) država. Sami predstavnici državnih statističkih ureda, koji su gajili habitus učenjaka i znanstvenika, koristili su zaključke Kongresa i njegov prestiž kako bi svojim vladama argumentirali nužnost implementiranja ove ili one promjene u okviru statističke službe ili, najosjetljivije, pri provođenju popisa stanovništva. Osim toga, Kongres je u svojim zaključcima ustrajno zagovarao uspostavu središnjih statističkih komisija u okviru svih nacionalnih državnih statističkih službi te se zalagao za veću centralizaciju statističke djelatnosti, usporedno s uspostavom razgranate mreže “lokalnih komisija” koje su trebale djelovati neposredno u svojem okruženju i raditi na građenju povjerenja lokalnog stanovništva spram centraliziranog birokratskog aparata.¹⁸ Koncept središnje statističke komisije počivao je na uskoj suradnji između predstavnika vlade, statističkih ureda te eksperata u užem smislu, posebice akademskih statističkih učenjaka. U tom su smislu oni na razini države predstavljali upravo onaj princip rada i organizacije kakav je postojao u okviru Međunarodnog statističkog kongresa. On se, dakle, pokušao nametnuti državama kao nadnacionalni znanstveni autoritet, iako je njegovu ustrojbenu jedinicu činila državna birokracija te iako su države ostale temeljnim jedinicama međunarodne statističke komparacije. Problematičnost takve koncepcije

¹⁷ *Narodne novine*, god. 23, br. 185, 14.8.1857.

¹⁸ Samuel Brown, »Report of the Proceedings at the Statistical Congress, held at Brussels, 19th to 22nd September, 1853 (Concluded).« *The Assurance Magazine and Journal of the Institute of Actuaries* 5/1 (1855): 39. I u ovom su se slučaju, međutim, javile značajne nesuglasice koje su proizlazile iz različitih sustava upravljanja i interesa pojedinih država. Njemački su se predstavnici tako zalagali za veće ujedinjenje državnih i socioekonomskih interesa u okviru razgranatog sustava statističkih društava, dok su engleski predstavnici zazirali od ideje centralizacije, makar ona bila u sasvim znanstvene svrhe. Vidi: Nico Randeraad, »The International Statistical Congress (1853–1876): Knowledge Transfers and their Limits.« *European History Quarterly* 41/1 (2011): 11.

najjasnije se očitovala u neartikuliranosti zaključaka Kongresa kad je riječ o njihovoj implementaciji, kao i u čestim žalbama sudionika na nemogućnost provođenja zaključaka zbog otpora državnih administracija. Osim toga, delegati država nisu imali nikakve posebne mandate te nije bilo nikakvog načina da se utječe na države sudionice osim preko znanstvenog autoriteta Kongresa. Velike sile općenito nisu bile sklone olako prihvaćati zaključke Kongresa, dijelom zbog toga što su već imale svoje razvijene statističke službe čije bi reforme po naputcima Kongresa zahtijevale velike intervencije u postojeće sustave, a dijelom zbog toga što su u tome vidjele napad na vlastiti suverenitet.¹⁹ Kod manjih je zemalja situacija bila složenija i ovisila je o različitim (geo)političkim i drugim faktorima, uključujući stanje razvoja statističke službe.²⁰ Ta je realnost presudne uloge države upravo i dovela do sloma projekta Međunarodnog statističkog kongresa nakon više zasjedanja prožetih nacionalnim napetostima i suprotstavljenim državnim interesima na području statistike.

Nastavno na condorcetovske ideje, Kongres se u trenucima posebne inspiriranosti shvaćao kao jezgra novog kozmopolitskog svjetskog poretka te kao tijelo po svojem povijesnom značenju izdignuto iznad raznih vlada i njihovih partikularnih interesa. To se jasno očitovalo u tome što se Kongres redovito bavio problematikom univerzalnog mjernog sustava te je aktivno radio na promicanju metričkog sustava kao takvog. Bilo je čak i rasprava o univerzalnog monetarnom sustavu, pa su dani i neki konkretni prijedlozi u tom pogledu.²¹ Iz toga je jasno da su ambicije Kongresa bile mnogo šire od okvira tek jedne znanstvene discipline. U isto vrijeme, međutim, njegovu je temeljnu jedinicu činila upravo država sa svojim službenim delegatima i ona je bila njegov glavni adresat. Bez njezinog pristanka, ispostavilo se, kozmopolitski progres uopće nije moguć. Taj pristanak države naposljetku je ovisio o tome da djelatnost Kongresa promiče, a ne sputava, njezin suverenitet i njezin interes. I sama su zasjedanja

¹⁹ Ne samo to, već bi i izmjene specifično razvijenih statističkih institucija i klasifikacija koje bi polagale temelj za međunarodnu komparaciju istovremeno učinile nemogućim dijakronijsku komparaciju za pojedinu zemlju. U mnogim segmentima vladama je ovo potonje bilo važnije. Vidi: É. Brian, »Statistique administrative«: 212.

²⁰ N. Randerad, »The International Statistical Congress«: 11.

²¹ F. X. Neumann-Spallart, »Résumé of the Results of the International Statistical Congresses«: 290; Samuel Brown, »Report on the Fifth International Statistical Congress, held at Berlin, Sept. 6th to 12th, 1863.« *The Assurance Magazine and Journal of the Institute of Actuaries* 11/4 (1864): 218. Osim toga, sam opseg tema kojima se Kongres bavio upućivao je na njegove grandiozne ambicije. Tako možemo pronaći rasprave o demografiji, medicini i radničkoj klasi, pa i one o knjigama i esperantu. Vidi: N. Randerad, »The International Statistical Congress«: 5.

Kongresa, između ostalog, imala izraženo nacionalni karakter. To pokazuje prisutnost stranih delegata na pojedinim zasjedanjima, koja nikad nije prelazila 43% ukupnih sudionika, a obično je bila bliže jednoj četvrtini.²² Teme koje su se obrađivale na pojedinim zasjedanjima često su u velikoj mjeri imale karakteristike problematike koja je bila u fokusu zemlje domaćina: tako se u Haagu i Londonu dosta govorilo o kolonijalnoj statistici, a u Beču o statističkoj djelatnosti povezanoj s mjerama neoapsolutizma.²³ Osim toga, izvještaji raznih sudionika Kongresa pisani su s karakteristično nacionalnim tonom, a sama zasjedanja shvaćena su kao prilika za prezentaciju prestiža zemlje domaćina.

Najveći dio rada Kongresa bio je usmjeren na uspostavljanje uniformnih statističkih kategorija, kao i na ujednačavanje statističkih i popisnih postupaka i metoda. To je također bio jedan od preduvjeta međunarodne statističke komparacije, ali je ujedno predstavljao i znanstveni pravorijek koji je polagao pravo na svojevrsno postavljanje kriterija civilizacijskog napretka. Prosvjetiteljski su korijeni ideje Međunarodnog statističkog kongresa ovdje najjasnije dolazili do izražaja. Leone Levi, jedan od važnijih statističara 19. stoljeća i sudionik rada Kongresa, u tom je pogledu bio vrlo jasan:

“Između brojnih dokaza koji manifestiraju napredak i razvoj civilnog društva, nijedan nema čvršći karakter od povećanog uvažavanja pouka statističke znanosti. Pošto je bila ignorirana, zlostavljana i pošto joj se nije davalo povjerenja, postepeno se uzdigla u javnom poštovanju i sada brzo korača usporedno s napretkom civilizacije i prosvjetiteljstva.”²⁴

Sve više i više, omjer u kojem su određene zemlje u ustroju svojih statističkih službi odgovarale zahtjevima Međunarodnog statističkog kongresa označavao je i njihovu kulturnu, odnosno civilizacijsku naprednost ili nazadnost.

²² F. X. Neumann-Spallart, »Résumé of the Results of the International Statistical Congresses«: 299.

²³ Samuel Brown, »Report on the International Statistical Congress, Held at Vienna, September, 1857.« *Journal of the Statistical Society of London* 21/1 (1858): 5; Samuel Brown, »Report on the Seventh International Statistical Congress, Held at The Hague, 6th-11th September, 1869.« *Journal of the Statistical Society of London* 32/4 (1869): 407. Također, kada se radila razdioba posla na monumentalnom djelu *Statistique Internationale de l'Europe*, dio koji je pojedina zemlja dobila u zadatak dobro odražava specifičnu problematiku na koju se fokusirala pojedina nacionalna statistika. Stoga nije čudno što je Austriji pripala statistika narodnosti. Vidi: Petar Matković, »Zaključci VIII. zasjedanja Internacionalnoga statističkoga kongresa držanoga u Peterburgu u kolovozu 1872.« *Rad JAZU* 22 (1873): 214.

²⁴ Leone Levi, »Resume of the Second Session of the International Statistical Congress Held at Paris, September, 1855.« *Journal of the Statistical Society of London* 19/1 (1856): 1.

S obzirom na to da je već u 20-im i 30-im godinama 19. stoljeća u većini zapadnih zemalja statistička infrastruktura - uključujući službene državne urede, središnje statističke komisije, statistička društva, sveučilišne katedre te sekcije akademija - dobrim dijelom već razvijena, pred Međunarodni statistički kongres postavljena je svojevrсна civilizacijska misija širenja ovih oblika statističke organizacije na druge zemlje koje su često bile u perifernom, pa i u zavisnom položaju spram zemalja najutjecajnijih u samom Kongresu, što je oslikavalo određeni (polu)kolonijalistički, civilizatorski stav zagovornika ovog modela.²⁵ Stoga nije čudno što pionir statistike u Hrvatskoj, Petar Matković, u svojem izvještaju sa zasjedanja Međunarodnog statističkog kongresa u St. Petersburgu 1872. godine na kojem je sudjelovao uz potporu hrvatsko-slavonske zemaljske vlade piše: "Neima prosviećene države, koja nebi statističke podatke skupljala i priobćavala, koja nebi imala osobito ustrojenih organa u svrhu, da u velikom vode motrenja o svih državnih i pučkih odnošajih, te koja nebi imala posebne statističke urede."²⁶

Gotovo četvrt stoljeća kasnije Fran Vrbanić u svojem će spisu *Demografske prilike u Južnih Slavena* poći od istih, doduše prešutnih, pretpostavki o odnosu civiliziranosti i ustroja službene statistike. On će tada s obzirom na određene razmatrane južnoslavenske države i pokrajine nastupati s pozicije zemlje koja u tom trenutku već ima razvijene statističke organe te koja se u tom smislu nalazi i u civilizacijskom raskoraku koji joj daje povlašten spoznajni položaj.²⁷ U svakom slučaju, postojanje razvijenih statističkih organa shvaća se kao kriterij modernosti i temelj za bilo kakav modernizacijski razvoj koji se mora bazirati na znanstveno provjerenim i utemeljenim podacima.

Nije, međutim, Međunarodni statistički kongres služio samo kao instrument simbolične kolonizacije od strane velikih zapadnih sila, niti se njegova važnost

²⁵ Simboličkom se kolonijalizmu (i autokolonijalizmu) pridruživao i onaj realni. Na zasjedanju Kongresa u Londonu 1860. godine bili su prisutni predstavnici kolonija Britanskog Imperija. Osim u službi prestiža i reprezentacije, oni su predstavljali primjer uspješnog modela koji je trebalo emulirati: u kolonijama su nositelji statističkog znanja bili kolonizatori, a kolonizirani su bili provoditelji statističkih operacija. Na taj je način popisni postupak mogao biti mirno i uspješno proveden jer je lokalno stanovništvo bolje reagiralo na prisutnost svojih sunarodnjaka prilikom izvršenja popisnih operacija. Tako je postignut dvojak cilj: stanovništvo se kolonija statistički upoznavalo kao preduvjet njegove efikasnije eksploatacije te se ujedno pacificiralo. Taj će model pokušati emulirati i ostali imperiji, s više ili manje uspjeha i sa sličnim posljedicama.

²⁶ P. Matković, »Zaključci VIII. zasjedanja Internacionalnoga statističkoga kongresa«: 206.

²⁷ Fran Vrbanić, »Demografske prilike u Južnih Slavena.«, u: Fran Vrbanić, *Ekonomski spisi*, prir. Slobodan Kaštela. Zagreb: Dom i svijet i Ekonomski fakultet, 2005: 47-48.

može proglasiti sporednom uslijed naglašene uloge država u njegovom radu te problema koje je to stvaralo. U dvadeset i tri godine svojeg rada i postojanja, kao što je razvidno iz podataka iznesenih u uvodu, on je proizveo i akumulirao značajan intelektualni kapital na području statistike koji će biti formativan za daljnji razvoj te discipline. Da je Međunarodni statistički kongres za sudionike (ili barem dio njih) predstavljao svojevrсни kolektivni pothvat, upućuje i postojanje prakse izvještavanja delegata o stanju statistike u njihovoj zemlji. Ono je služilo kao indikator uspjeha rada Kongresa, odnosno razine primjene i provedbe kongresnih rezolucija.²⁸ Ne samo to, već će korpus znanja (*know-how*) kompiliran u radu Kongresa poslužiti manjim i mlađim državama prilikom procesa uspostave njihovih vlastitih statističkih službi. Dobar je primjer za to Ugarska, koja je u to doba - nakon Nagodbe - razvijala svoju statističku službu te je u pogledu statističkih izvida vrlo dosljedno implementirala zaključke Međunarodnog statističkog kongresa. Zemlje domaćini iskoristit će mobilizacijski potencijal koji donosi zasjedanje Kongresa kako bi na jednom mjestu okupile sve svoje kadrove koji su na ovaj ili onaj način povezani sa statistikom te kako bi na taj način proizvele jezgru stručnjaka za formiranje ili unapređenje moderne statističke službe. Također, šefovi statističkih službi mogli su osnažiti svoju poziciju i dobiti željene resurse za određena istraživanja i organizacijske inovacije referirajući se na zaključke i savjete Kongresa.²⁹ Desetljećima nakon prestanka rada Kongresa, golemi korpus znanja koji je generiran na njemu i oko njega služio je raznim statističarima, često prešutno, kao nepresušan izvor informacija i spoznaja.³⁰ Uspoređujući statističke publikacije iz prve polovice 19. stoljeća s onima izdanima oko 1890. godine, francuski sociolog Éric Brian zamijetio je u potonjima značajnu jednoličnost u pogledu žanra, jezika,

²⁸ Ti će izvještaji utjecati na razvoj žanra historije statistike u dvojakom smislu: prvo, tako što će kao temeljnu razinu interpretacije uzeti onu nacionalnu; i drugo, tako što će njihov progresivistički i teleološki ton biti primarno fokusiran na razvoj službene statistike i sponu "uprave i znanosti". I u tom je smislu, dakle, djelatnost Međunarodnog statističkog kongresa bila formativna za daljnji intelektualni razvoj samog poimanja statistike. Postulirajući povijesno i kontekstualno definiran proces konstrukcije discipline kao samorazumljivi doseg znanstvenih kriterija u esencijalnom smislu, taj je žanr ispunjavao legitimirajuću funkciju u kojoj je konstrukt zamijenjen za esenciju (arbitrarno i kontekstualno uvjetovani kriteriji znanstvenosti), a esencija za konstrukt (politički i društveni uvjeti znanstvene proizvodnje). Ni hrvatski slučaj u tome neće biti iznimka. Vidi: É. Brian, »Statistique administrative«: 216-219. O hrvatskom slučaju vidi: Nikola Tomašević, »Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj.« *Historijski zbornik* 70/1 (2017): 35-60.

²⁹ N. Randerad, »The International Statistical Congress«: 13.

³⁰ É. Brian, »Transactions statistiques«: 46.

kategorizacija te teorijskih i praktičnih referenci, ali i jednako tako značajno razlikovanje s obzirom na publikacije iz prve polovice 19. stoljeća.³¹ Sve to govori u prilog tome da je Međunarodni statistički kongres trajno utjecao na unificiranje područja statistike kao discipline.

U svojem tekstu o potrebi osnivanja statističkog odbora iz 1868. godine, Petar Matković koristit će ranije spomenutu argumentacijsku liniju o povezanosti razvoja statističke službe i napretka određene države, ističući kako “prosviećene države Belgija, Francezka, Englezka i dr., uvidjevši važnost ove nauke, njegovaše ju i njeguju ju s osobitom pomnjom.”³² On će se u tekstu također pozivati na zaključke Međunarodnog statističkog kongresa kako bi argumentirao prednost određenih statističkih metoda koje predlaže.³³ Dvije godine kasnije, u tekstu o razvoju službene statistike u Srbiji, Matković će iznijeti kratak pregled povijesti Međunarodnog statističkog kongresa i svrhe njegovog rada u kojem će naglasiti njegove zasluge za razvoj statistike i prednosti koje njegovi zaključci donose za spoznavanje “materijalnog i moralnog blagostanja” društva, podcrtavajući tako njegov znanstveni autoritet.³⁴ Osim toga, upravo će mu zaključci Kongresa poslužiti kao referentne točke za ocjenu rada službene statistike u Kneževini Srbiji, što je predmet njegovog teksta. Istu će ocjenu značaja Kongresa, ali u nešto proširenijem obliku, iznijeti i u svojem izvještaju sa zasjedanja Kongresa u St. Petersburgu 1872. godine.³⁵ Jednaku će važnost Kongresu pridati i prvi predstojnik zagrebačkog ureda za statistiku Milovan Zoričić u prvom izdanju *Statističkog ljetopisa* 1876. godine, a koji će uostalom u svojem radu primjenjivati standarde Kongresa te će organizirati rad prvog hrvatskog statističkog ureda prema njegovim naputcima.³⁶ To će petnaest godina nakon prestanka rada Kongresa potvrditi i Fran Vrbančić iznoseći pregled dotadašnjih demografskih dostignuća u Hrvatskoj:

“Ako sada pokraj svega toga ne zaboravimo, da je obseg samoga iztraživanja [popisa stanovništva 1880. godine, op. a.] bio kud i kamo veći nego li do sada, da se je nastojala postići podpuna slika

³¹ É. Brian, »États des populations«: 9.

³² Petar Matković, »O potrebi statističkog odbora s obzirom na sadašnje stanje hrvatske statistike.« *Rad JAZU* 3 (1868): 208.

³³ P. Matković, »O potrebi statističkog odbora«: 219.

³⁴ Petar Matković, »Službena statistika u Srbiji.« *Rad JAZU* 11 (1870): 242-243.

³⁵ P. Matković, »Zaključci VIII. zasjedanja Internacionalnoga statističkoga kongresa.«

³⁶ Milovan Zoričić, *Statistički ljetopis za godinu 1874*. Zagreb: Statistički ured Kr. dalm. hrv. slav. zemaljske vlade, 1876: IX.

narodnoga života, da je čitav popis u svih svojih potankostih proveden prema zaključkom međunarodnoga statističkoga kongresa, te da je napokon sabrana gradja pregledana, razvrstana i uređjena velikim marom: tada može Hrvatska biti podpuno zadovoljna s posljednjim popisom žiteljstva; rezultati njegovi kadri su bili zadovoljiti i zahtjevom znanosti i potrebam uprave.”³⁷

Također, i on će, kao Matković ranije, koristiti zaključke i naputke Međunarodnog statističkog kongresa kako bi ocijenio dotadašnja postignuća statistike u Hrvatskoj te predložio nova metodološka i institucionalna rješenja. Vidimo, dakle, kako su i hrvatski statističari prepoznali vrijednost intelektualnog kapitala koji je proizveo Međunarodni statistički kongres te su svoje argumente učestalo osnaživali pozivajući se na kongresne rezolucije, naputke i rezultate.

Nevolje s jezikom

Jedna od najvažnijih rasprava koju je Međunarodni statistički kongres vodio odnosila se na problematiku statistike nacionalnosti. Odnosno, preciznije rečeno, europski su statističari raspravljali o tome koji je najegzaktniji statistički indikator nacionalnosti te kako metodološki provesti njezino popisno ispitivanje. Jasno je da je takva rasprava nužno imala političke konture. Pitanje definiranja popisnih kategorija nacionalnosti imalo je uvelike različit značaj i ulog za dotad već poprilično nacionalno unificiranu Francusku, za Prusku, odnosno Njemačko Carstvo i njegov projekt izgradnje nacije ili za multinacionalnu Habsburšku Monarhiju. Rasprave koje su po ovom pitanju vođene na Kongresu te one koje su se na njih nastavljale odražavale su tako specifične političke kontekste različitih država i imperija, kao i europski politički kontekst općenito.

Već se na prvom zasjedanju Kongresa u Bruxellesu 1853. godine pojavio prijedlog kako bi kategorija “govornog jezika” (*langue parlée*) trebala biti sastavni dio svakog popisa stanovništva. Prvotni refleks zasnivanja statističkog utvrđivanja nacionalnosti na kriteriju jezika dakako nije bio slučajan, već se uklapao u šire intelektualne i političke procese uskog povezivanja nacionalizma i *nation-building* projekata s problematikom (nacionalnog/standardiziranog) jezika. Osim toga, u desetljeću prije početka rada Kongresa već su bile ustanovljene statističke prakse koje su išle u tom smjeru. Tako je u Belgiji kategorija jezika

³⁷ Fran Vrbanić, »Demografski izvidi u Hrvatskoj.« *Rad JAZU* 103 (1891): 11.

uvedena u popis stanovništva 1846. godine, a u 50-ima su to učinile i Pruska i Švicarska.³⁸ S obzirom na važnost službene belgijske statistike kao svojevrsnog modela za Kongres te s obzirom na Queteletov utjecaj, nije čudno što se u radu Kongresa od samog početka javlja tendencija povezivanja statističkog mjerenja nacionalnosti s kategorijama jezične prakse. Na daljnjim zasjedanjima u Beču 1857. godine i Londonu 1860. godine do izražaja su došla i različita shvaćanja samog pojma nacionalnosti. Dok su francuski zastupnici zagovarali politički pojam nacije, odnosno shvaćanje nacije kao političke zajednice definirane određenim državnim okvirima, njemački su se predstavnici tome usprotivili iznoseći razumijevanje nacije kao kulturne zajednice neovisne o državnim granicama.³⁹

Bečki su statističari, s druge strane, imali svoje osobito stajalište o ovom pitanju. Prema barunu Karlu von Czoernigu, vodećem austrijskom statističaru, nacionalnost je predstavljala rezultat složenih interakcija jezične upotrebe, običaja, fizičkih karakteristika i "duha" naroda. Ona je, dakle, svojstvo određene grupe kao takve i ne može se reducirati na jezičnu praksu pojedinca. Kao takva, ona uopće ne može biti predmetom statističkog istraživanja, odnosno popisa stanovništva, već mora biti istraživana u okviru etnografije. Takvo je stajalište jasno odražavalo politički kontekst Habsburške Monarhije nakon revolucija 1848. godine čiji su vladajući krugovi htjeli potisnuti nacionalnu problematiku iz javnog prostora, a da je pritom zadrže kao predmet administrativne kontrole. Sam je Czoernig kao pobornik neoapsolutizma (i bivši "četrdesetosmaš") to najbolje oprimjerio u svojem monumentalnom djelu *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, čiji je drugi dio objavljen upravo 1857. godine. Njegov kompleksan i detaljan prikaz teritorijalne rasprostranjenosti raznih narodnosti Habsburške Monarhije imao je za cilj demonstrirati nemogućnost jasne razdiobe distinktnih nacionalnih cjelina te time osnažiti koncept jedinstvene hasbsburške države (*Gesamtstaat*).⁴⁰

Czoernigova linija, međutim, nije prevladala. Na zasjedanju Kongresa 1872. godine u St. Petersburgu odlučeno je kako se nacionalnost, definirana kulturno,

³⁸ Dominique Arel, »Language categories in censuses: backward- or forward-looking?«, u: *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, ur. David I. Kertzer i Dominique Arel. Cambridge: Cambridge University Press, 2004: 94.

³⁹ D. Arel, »Language categories in censuses«: 94.

⁴⁰ Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, London: The Belknap Press, 2016: 172-173.

treba mjeriti popisom stanovništva na individualnoj razini te kako je najpouzdaniji indikator za to jezik. Ovo je mišljenje još od ranije zastupao vodeći pruski statističar nacionalnosti Richard Böckh. Ono nije značilo da se nacionalnost reducira na jezičnu upotrebu, već da je jezik najpouzdaniji indikator nacionalnosti *za statistiku*. Ono je također značilo i da se popisivano stanovništvo neće izravno pitati za nacionalnost. To se opravdavalo time što se smatralo da bi izravno pitanje o nacionalnosti zbunilo mnoge koji još nisu “navikli” razmišljati u okviru te kategorije, pa bi njihov odgovor bio suviše “subjektivan”. S druge strane, prevladavalo je mišljenje kako svatko savršeno zna kojim jezikom govori te je tako on najpouzdanija osnova za “objektivno” mjerenje razmjera nacionalnosti.⁴¹ Kongres, međutim, nije jasno definirao samo jezično pitanje. U preporuci je korišten termin *langue parlée* (govorni jezik), definiran kao “jezik korišten u uobičajnom ophođenju”, ali pritom nije bilo jasno odnosi li se to na privatnu upotrebu, javnu upotrebu ili oboje.⁴² Ta je distinkcija postala posebno važna - usprkos tome što službena austrijska statistika, slijedeći raniju tradiciju, nije priznavala izravnu vezu između jezične upotrebe i nacionalnosti - u kontekstu nacionalnih prijepora u okviru Habsburške Monarhije, gdje je popis stanovništva i način kako bi se on trebao provoditi postao predmet žestoke političke borbe jer su se na njegovim rezultatima mogli temeljiti konkretni nacionalni zahtjevi. Ambivalentnost primjene zaključaka Kongresa najbolje se očitovala upravo na primjeru Austro-Ugarske Monarhije. U austrijskom je dijelu jezično pitanje bilo definirano kao pitanje o “jeziku ophođenja” (*Umgangssprache*), dok je u ugarskom dijelu ono postavljeno kao pitanje o materinskom jeziku, shvaćenom, prema uputama za popis stanovništva 1890. godine, kao “onaj jezik koji prepoznajete kao svoj i koji vam je najugodnije govoriti”, dok je u uputama za popis stanovništva 1910. godine naglašeno kako se “može dogoditi da se materinji jezik djeteta razlikuje od onog majke.”⁴³ U tom smislu, za ugarsku je vladu rezultat popisa stanovništva temeljen na ovako definiranim kategorijama predstavljao indikator uspješnosti nacionalno-asimilacijskih politika.⁴⁴

I hrvatski su statističari bili itekako zainteresirani za ovu problematiku. Petar Matković 1871. godine u *Radu JAZU* objavljuje tekst pod naslovom

⁴¹ D. Arel, »Language categories in censuses«: 95.

⁴² D. Arel, »Language categories in censuses«: 95.

⁴³ D. Arel, »Language categories in censuses«: 99.

⁴⁴ P. Judson, *The Habsburg Empire*: 220.

“Narodnost predmet statističkoga popisa”. To je zapravo polemički prikaz dviju knjiga, odnosno dviju suprotstavljenih pozicija: *Die Völkerstämme der oesterreichisch-ungarischen Monarchie* Adolfa Fickera iz 1869. i *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten* Richarda Böchka iz 1870. godine. S obzirom na to da je Ficker nastavljao ranije raspravljenu Czoernigovu poziciju, ovdje se radi o sukobljavanju koncepcija službene austrijske i pruske/njemačke statistike u vezi statističke reprezentacije nacionalnosti. Czoernig je kao šef austrijske statistike iz popisa stanovništva 1857. godine izbacio pitanje o nacionalnosti (nakon što se ono našlo u neuspješnom popisu 1851. godine) s obrazloženjem da ona ne može biti shvaćena kao svojstvo pojedinaca već kolektiva te da pojedinci ne znaju adekvatno odgovoriti na to pitanje. Isto je učinio i Ficker prilikom popisa 1869. godine, s istim obrazloženjem. Početkom 1870-ih, nakon napada pruskih statističara koji još od prvog zasjedanja Kongresa zagovaraju tezu o jeziku kao indikatoru nacionalnosti, Ficker modificira svoju poziciju i prihvaća da jezična upotreba može biti predmetom popisa stanovništva, ali pritom ona za njega ne može nikako predstavljati indikator nacionalnosti pojedinaca.⁴⁵ U ovom kontekstu Matković sukobljavajući njihove pozicije artikulira svoju vlastitu i, konsekvantno, poziciju hrvatske statistike.

Već u prvoj rečenici Matković otkriva svoje stajalište kada kaže “da je jezik očevidno, po svojoj nutarnjoj naravi jedino ovlašćeno obilježje narodnosti.”⁴⁶ Direktno kontrirajući Czoernigovu učenju, a pozivajući se na Böckhov spis *Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität* iz 1866. godine, Matković tvrdi kako tjelesne osobine, običaji, pravne institucije itd. za razliku od jezika ne mogu biti odlučujuća obilježja narodnosti te da su one predmet narodne fiziologije (*Völkerphysiologie*) i narodne psihologije (*Völkerpsychologie*), a ne statistike.⁴⁷ Osim toga, on će se također složiti s Böckhom, a protiv Fickera, da narodnost treba biti predmetom popisa stanovništva, i to preko kategorije materinskog jezika.⁴⁸ On Czoernigove i Fickerove argumente u krajnjoj liniji shvaća politički utemeljenima.⁴⁹ Matković, međutim, materinski jezik shvaća uže nego službena mađarska statistika. Za njega je on u užem smislu

⁴⁵ Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012: 49; Wolfgang Göderle, »Administration, Science, and the State: The 1869 Population Census in Austria-Hungary.« *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 71.

⁴⁶ Petar Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.« *Rad JAZU* 16 (1871): 216.

⁴⁷ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 217.

⁴⁸ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 218-219.

⁴⁹ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 229.

obiteljski jezik, prvi jezik koji pojedinac usvaja obiteljskim odgojem, “na kojem škola i vanjski životni odnošaji dalje graditi imaju.”⁵⁰ Njegov politički ulog u ovom argumentu ne sastoji se u provjeri asimilacijskih politika, već upravo suprotno, u obrani od njih. On stoga odbacuje i koncept uporabnoga jezika ili jezika ophođenja, kao i crkvenog ili školskog jezika za mjerenje narodnosti jer su ti podaci varljivi “čim se državna vlast s narodnim principom u većoj opreci nalazi.”⁵¹ Da je Matkovićevo stajalište u nacionalnom pitanju defenzivno, potvrđuje i to što on odlučno odbacuje bilo kakav voluntarizam. On smatra da bi popis narodnosti koji bi se temeljio na iskazu o rodu bio koristan samo kao indikator “opsega odrodjaja” (odnarođivanja) i to ako bi od ranije postojao onaj utemeljen na narodnom jeziku.⁵² Izravno se nadovezujući na argumente iznošene na Međunarodnom statističkom kongresu, Matković upozorava kako je zadatak statistike “iztraživanje točnih podataka, a nipošto osobnih mnjenja.”⁵³ Naposljetku, zaključujući posve oprečno od Czoerniga i intencije njegove *Etnografije*, Matković utvrđuje da je zadaća etnografske statistike “da statistički prikaže zajedništvo svakoga naroda i njegove razlikosti od drugih.”⁵⁴

Kao što je ranije rečeno, Međunarodni statistički kongres na zasjedanju u St. Petersburgu 1872. godine u principu je usvojio koncepciju statističkog mjerenja nacionalnosti koju je zagovarala njemačka, odnosno pruska statistika, makar nije jasno definirao svoje pojmove i način provedbe svojih zaključaka. Zagrebački statistički ured, osnovan 1875. godine, bio je nadležan za provedbu popisa stanovništva 1880. godine na području Hrvatske i Slavonije. Na temelju zaključaka Međunarodnog statističkog kongresa, u taj je popis bilo uključeno pitanje o jeziku kao indikatoru nacionalnosti. Milovan Zoričić, šef statističkog ureda, bio je uvjeren kako će upravo zbog standardizacije popisnih metoda koje je proveo Međunarodni statistički kongres taj popis stanovništva biti na najvišoj razini dotad. Prilikom popisa stanovništva u Ugarskoj 1880. godine, pa i u Hrvatskoj i Slavoniji, pitanje o jeziku bilo je definirano kao pitanje o materinskom jeziku. Slijedeći argumentaciju iznesenu na zasjedanjima Kongresa, ali i pridodajući specifične uvjete koji proizlaze iz konteksta multinacionalne Austro-Ugarske, Zoričić je u publikacijama prije popisa stanovništva detaljno

⁵⁰ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 219.

⁵¹ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 220.

⁵² P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 222.

⁵³ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 225.

⁵⁴ P. Matković, »Narodnost predmet statističkoga popisa.«: 230.

objašnjavao popisni postupak i razloge koji stoje iza njega, pa tako i one koji se tiču pitanja o materinskom jeziku kao indikatoru narodnosti:

“Pošto se sama narodnost još sada nebi dala pravo izviditi, jer se pouzdanim odgovorom hoće prije uvjet taj, da si svaki pojedini žitelj bude i sviestan svoje narodnosti, jer bi nadalje pitanje o narodnosti moglo biti povodom kojekakvu trvenju a možda i otvorenoj borbi, to se je mjesto njega odabralo pitanje o glavnom obilježju narodnosti jeziku.”⁵⁵

Zoričić je mnogo manje od Matkovića zazirao od voluntarizma te je više slijedio međunarodne uzuse koji su nalagali minimum intervencije popisivača u izjašnjavanje stanovništva prilikom popisa. Međutim, unatoč svojoj profesionalnosti i privrženosti metodološkoj ispravnosti, ni njemu nije bilo svejedno kakav će biti ishod popisa stanovništva, pogotovo po pitanju nacionalnosti:

“I po nas poteći će od pitanja o jeziku znantna korist, jer će nas podatci popisa podučiti, kolik je obsjeg doseljivanju stranacah, koje se osobito u Slavoniji i slavonskoj Krajini sve to više širi, i koliko su se strani ti življi već priljubili našem jeziku i narodu. Samo držimo, da izvid ovaj nebi trebalo protegnut na cijelo žiteljstvo već samo na onaj mu dio, koji se nesluži našim jezikom, da se naime po primjeru njemačkih popisah, kod kojih se pitalo ‘Sprache, wenn nicht deutsch’, udesi i pitanje u formularu našega popisa. Jer samo ovako nestati će svaki povod razmiricam medju brojitelji i žiteljstvom, koje bi bile na uštrb celomu popisu, a ipak se podpuno polučiti svrha, kojoj je pitanje o jeziku namijenjeno.”⁵⁶

Ponovno slijedeći njemački uzor, Zoričić će dakle predložiti da popisno pitanje glasi: “Koji vam je materinski jezik, ako nije hrvatski ili srbski?” te potom: “Govorite li osim toga još koji jezik običajan u Vašem kraju i to koji?” Na ovaj način on je zapravo, slično kao i službena ugarska statistika, popisom stanovništva htio utvrditi razmjere asimilacijskih politika u Hrvatskoj i Slavoniji, ali u obrnutom smislu, tj. utvrditi razmjere “odnarođivanja” izbjegavajući

⁵⁵ Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva godine 1880*. Zagreb, 1880: 25, prema: Filip Tomić, *Etnička rasprostranjenost, demografska i socijalna struktura srpskoga naroda u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1890-1910*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2014: 104.

⁵⁶ M. Zoričić, *Popis žiteljstva godine 1880*: 26.

pritom otvaranje područja identitetske privrženosti širokih slojeva stanovništva “domaćim” nacionalno-integracijskim ideologijama.⁵⁷

Deset godina kasnije okolnosti su se promijenile. Ugarski ministar za trgovinu, obrt i poljodjelstvo koji je bio nadležan za statističku službu cijele Ugarske, pa time i za hrvatsku službenu statistiku, zainteresirao se za popis stanovništva 1890. godine, odnosno htio je iskoristiti svoju poziciju da izvrši pritisak na službenu hrvatsku statistiku tako da se popis “u svih zemaljama ugarske krune provede pod jednakimi načeli.”⁵⁸ Tako je pisao u pismu upućenom Milovanu Zoričiću kao predstojniku Kraljevskog statističkog ureda u Zagrebu. Između ostaloga, zahtijevao je da se i u pogledu materinskog jezika popis provede po principima ugarske službene statistike, dakle da se ne popisuju samo govornici “stranog” jezika te da se kategorije hrvatskog i srpskog jezika ne pojavljuju spojeno, već da se stanovništvu ostavlja izbor kako će se deklarirati. Zanimljivo je da će Zoričić kao protuargument ponuditi upravo ono protiv čega se Matković gotovo dvadeset godina ranije borio, naime

“da bi s obzirom na sve to valjalo prepustiti specijalnu znanstvenu istraživanju, da ustanovi broj pripadnika jedne i druge narodnosti, a da to nebi moglo biti predmetom obćenitoga službenoga statističkoga izvida i to bar dotle ne, dok ne bude žiteljstvo cijelo ili bar daleko većim dielom toliko naobraženo, da svatko sam u popisnih formularih naznači, je li Hrvat ili Srbin.”⁵⁹

Dvadeset godina nakon Matkovićeva polemičkog teksta, hrvatska se službena statistika u srazu s ugarskim ministrom vraća na czoernigovske pozicije. Popis je naposljetku proveden uglavnom prema zahtjevima ugarskog ministra, ali u službenim rezultatima hrvatsko i srpsko stanovništvo nikad nije bilo iskazano odvojeno.

⁵⁷ “Razmirice” između popisivača i stanovništva na koje se Zoričić referira odnose se prije svega na trzavice koje su postojale u određenim kontekstima u kojima su u sukob došle dominantna nacionalno-integracijska ideologija u Hrvatskoj (jugoslavenska ideologija) koju je propagirala i službena hrvatska statistika i srpska nacionalna ideologija, a koji je dodatno potenciran u stranačkom tisku. Službena hrvatska statistika htjela je (bezuspješno) spriječiti da popis stanovništva postane izvor stranačkih, a posljedično i nacionalnih trvenja između Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. O ovoj problematici vidi F. Tomić, *Etnička rasprostranjenost*, donoseći brojne primjere, posebice 108-147.

⁵⁸ Predsjedništvo zemaljske vlade, fond 78, kutija 336, dokument 1927, Hrvatski državni arhiv, prema: F. Tomić, *Etnička rasprostranjenost*: 148.

⁵⁹ Predsjedništvo zemaljske vlade, fond 78, kutija 336, dokument 1927.

Golemi korpus Međunarodnog statističkog kongresa predstavlja nevjerovatne istraživačke mogućnosti. Ovdje sam se dotaknuo određenih skupova problema koji su zanimljivi s obzirom na trenutne historiografske trendove i rasprave. Međutim, s obzirom na širinu tema i na enormni razmjernost publicističke djelatnosti Kongresa, njegova građa može poslužiti kao vrijedan izvor za cijelu paletu tema iz historije znanosti (i to ne samo statistike, već i medicine, matematike itd.), intelektualne historije, urbane historije, historije radništva itd. U svakom slučaju, njegov specifičan status i struktura uvjetuju jednom takvom istraživanju zauzimanje metodološkog stava i teorijskih koncepcija koje nadilaze okvire tradicionalnih historiografskih pristupa i nacionalne fokusiranosti. Možda upravo u tome leži njegova najveća vrijednost.

THE INTERNATIONAL STATISTICAL CONGRESS (1853-1876) AND ITS CONTEMPORARY RECEPTION IN CROATIA

NIKOLA TOMAŠEGOVIĆ

Summary

The aim of this paper is to highlight the historiographically largely neglected phenomenon of the International Statistical Congress (1853-1876). The introductory chapter provides an outline of the Congress activities and of the main problems that surfaced while it was being held. The next chapter focuses on the roots of the problems that emerged in the workings of the Congress, traced to an ambiguous relationship between the Enlightenment-based concept of the Congress and the transforming social and political landscape of nineteenth-century Europe. The ideal of independent science and the utilitarian goals of the participating governments are identified as the main obstruction in the efficient implementation of the Congress resolutions. The final chapter elucidates the Congress discussions concerning the theoretical and methodological foundations of nationality statistics, in which the statistical relationship between language and nationality represents the central problem. The differing approaches to the mentioned problem are interpreted as mainly determined by the specific political contexts of the respective states and empires. Lastly, in an attempt to contribute to the history of knowledge transfers, also presented is Croatian reception and the ways in which Croatian statisticians adopted and adapted the concepts and ideas produced and discussed at the International Statistical Congress.